

УДК 334.734:631

ЩЕНКО А.В., мол. наук. співробітник

НДІ «Укрпромагропродуктивність»

СВИНОУС І.В., д-р екон. наук, професор

Білоцерківський національний аграрний університет

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

У статті проаналізовано світовий досвід кооперації, результати якого свідчать, що кооперативи як форма самоорганізації та самодопомоги сільгоспвиробникам з метою зменшення кількості посередників у процесі просування продукції від виробника до споживача, займають вагоме місце в аграрному секторі економіки багатьох країн. Розвиток кооперації є логічним етапом розбудови ринкової економічної системи у сільському господарстві та одним з інфраструктурних елементів комплексного розвитку сільських територій.

Ключові слова: сільськогосподарські кооперативи, кооперація, ефективність діяльності.

Постановка проблеми. Нині в основу діяльності товаровиробників закладені нові методи господарювання, які ґрунтуються на ринкових відносинах, тому питання інтеграції та кооперації набувають нового змісту і мають велике значення для стабілізації та підвищення ефективності агропромислового виробництва.

Як доводять реалії й досвід провідних країн світу, на сучасному етапі, на відміну від початкових ринкових реформ, які орієнтовані на створення дрібнотоварного виробництва, основна увага приділяється розвитку великих сільськогосподарських підприємств через удосконалення форм їх виробничої й економічної кооперації з підприємствами, що переробляють сировину.

Формування ринкової економічної системи в Україні зумовлює потребу в розвитку кооперативних відносин як важливої складової здійснення аграрних перетворень. Своєрідним катализатором розвитку кооперативного руху в Україні стали Закони України «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997 р.) та «Про кооперацію» (2003 р.), а також Укази Президента України «Про формування і реформування аграрного ринку» від 6 червня 2000 р. і «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах» від 19 грудня 2000 р., ряд інших нормативно-правових актів. Законодавчо-нормативне забезпечення спрямовано на формування інфраструктури аграрного ринку, створення умов для надійного ресурсного забезпечення виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції, дієвого конкурентного підприємницького середовища в аграрному секторі економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми організації та розвитку кооперативних утворень в агробізнесі стали предметом уваги вчених-економістів: В.В. Зіновчука, О.В. Крисального, М.І. Кісіля, П.М. Макаренка, М.Й. Маліка, А.О. Пантелеймоненка, Г.М. Підлісецького, П.Т. Саблука, Ю.В. Ушкаренка, В.В. Юрчишина та ін. Проте, нині постає проблема переосмислення деяких підходів щодо розвитку кооперативних відносин на селі.

Мета дослідження – більш детально розглянути підходи до створення спеціалізованих кооперативів, зокрема збутових, на основі: об'єднання сільськогосподарських підприємств; селянських і фермерських господарств; виробничих сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм, фермерських господарств і особистих господарств населення.

Матеріали і методи дослідження. Для реалізації досягнення поставленої мети використовувалися наступні методи та прийоми: монографічний – вибірковий, порівняльний, абстрактно-логічний.

Результати досліджень та їх обговорення. Особливе місце в теорії та практиці сільськогосподарської кооперації належить О.В. Чаянову. У книзі «Основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації» він відзначав, що кооператив – це, насамперед, союз господарств, а господарства, які входять до нього, від цього не зникають, а залишаються дрібними трудовими господарствами. У кооперативи об'єднується лише частина виробництва, коли велике господарство має переваги над малим. Крім того, він виділив також інший тип кооперативів – повні сільськогосподарські кооперативи, тобто сільськогосподарські комуни, в яких індивідуальні господарства розчиняються у суспільному господарстві [1, с. 321].

Важливо зрозуміти діалектику розвитку кооперативних форм, їх взаємозв'язок і взаємозалежність. Так, спочатку виникають найбільш прості форми кооперації – споживчі та закупівельні товариства. Вони повинні підготувати ґрунт для організації збутових кооперативів. У працях О.В. Чаянова запропоновано принцип диференціації оптимумів, згідно з яким для кожної самостійної галузі сільського господарства складаються свої оптимальні розміри. Усе, що виходить за їх межі повинно підлягати кооперації між селянськими господарствами. Його думка про ефективність оптимально великого формування неодноразово доводилася після нього іншими вченими.

Вітчизняний економіст В. Зіновчук стверджує, що сільськогосподарський кооператив є «підприємством корпоративного типу, створеним завдяки добровільному об'єднанню матеріальних внесків і зусиль сільськогосподарських товаровиробників-власників (громадян та юридичних осіб), організації демократичного управління і поділу ризику та доходів відповідно до участі в господарській діяльності цього підприємства» [2, с. 34]. Відмітною економічною рисою всіх обслуговуючих кооперативів є їх неприбутковий характер. Господарська діяльність цих кооперативних структур неприбуткова за своєю природою, тому що мета обслуговуючого кооперативного формування – це не отримання прибутку, а задоволення потреб своїх членів у товарах і послугах. Так, О. Могильний відмічає, що «у сучасних умовах сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи є первинною, або базовою ланкою системи сільськогосподарської кооперації, яка може реалізувати економічні функції як інструмент ринкового механізму, що сприяє адаптації своїх членів до умов ринкової кон'юнктури через пом'якшення дестабілізуючого впливу ринкової стихії, особливо у період трансформації економіки, що супроводжується кризовими явищами» [3, с. 362].

Отже, кооператив є добровільною організацією юридичних і фізичних осіб для подолання тих проблем, вирішення яких невідкладне або малоефективне у разі виконання однією особою, що працює на демократичних засадах, контролюється й управляється тими, хто користується його послугами.

Зазначимо, що кооперація перебуває у постійному розвитку від простіших форм до більш досконалих. Якщо на початку кооперативного руху метою об'єднання було виживання, то нині переважають інші пріоритети, пов'язані з вигідністю функціонування у ринкових умовах.

У сучасних умовах методологічну основу підходу до кооперації та кооперативів, їх місця в аграрній економіці формують три положення: кооперативні відносини є органічною частиною всієї системи соціально-економічних відносин, що складаються або формуються на сьогодні; кооперативні відносини – складова частина аграрних відносин; водночас їм властива своя соціально-економічна сутність: з одного боку, це відносини колективні, але з іншого їх колективність є специфічною.

Тривалий період проведення теоретичних досліджень у сфері аграрних кооперативів призвів до того, що нині кооперативні принципи та ідеї часто набувають викривленого вигляду. Наприклад, існує думка, що в процесі кооперування домінує колективний інтерес. Вважаємо, що вона не є обґрунтованою, оскільки кожний товаровиробник, який стає членом подібного об'єднання, переслідує, насамперед, мету щодо задоволення особистого інтересу. Безперечно, що колективний інтерес у кооперативі є важливим, але він похідний. Такий підхід має принципове значення для виявлення стимулів до кооперації.

Господарська діяльність підприємства будь-якої організаційно-правової форми, що діє у ринкових умовах, має бути, в першу чергу, економічно ефективною, яка б забезпечувала дохід від вкладених коштів. Критерієм ефективності у цьому разі є прибуток. Отже, міркування теоретиків кооперації минулого, що робота кооперативу не має бути спрямована на одержання прибутку, є абстракцією, тим більше у випадку ринкової моделі.

Із цього приводу доцільно навести думку зарубіжних учених. Так, професор університету штату Вісконсин (США) М.А. Шаарс вважає, що «кооперативом є підприємство, що знаходиться у добровільній власності його членів-клієнтів, які здійснюють свою діяльність в їхніх інтересах та їхніми зусиллями, на безприбутковій основі. Кооператив перебуває у власності тих, хто користується результатами його діяльності. Він організовується для здійснення господарської діяльності, що ґрунтується на певних демократичних ідеалах, людських відносинах і суспільній свідомості. Кооператив – це складова частина системи конкурентного капіталістичного вільного підприємництва, а не агентства соціального забезпечення або добродійної організації» [4, с. 21].

Таким чином, аналізуючи згадані вище тлумачення поняття «кооперація», можна стверджувати, що кооперація – це, насамперед, процес добровільного об'єднання зусиль

сільськогосподарських товаровиробників та їх матеріально-технічних ресурсів з метою досягнення спільних соціально-економічних цілей здійсненням дій групового характеру.

Вважаємо, що видозміна теорії кооперації, яка давно сформувалася, повинна здійснюватися з урахуванням економічного розвитку, соціальної орієнтованості економіки, стану ринку і, головне, багато-

укладності, а також наявності в аграрній сфері різноманітних форм господарювання та власності.

Отже, розвиток кооперативного руху, зокрема створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, є важливою складовою процесу формування інфраструктури аграрного ринку. У процесі дослідження встановлено, що обслуговуючі кооперативи на селі створюються для залучення до ринкових відносин дрібних сільськогосподарських товаровиробників – фермерських та особистих селянських господарств, частка яких у виробництві валової продукції сільського господарства становить відповідно 3,9 і 59,3%. Як правило, такі кооперативи надають послуги переважно своїм членам, а також іншим особам з метою здійснення ними господарської діяльності.

Як свідчить досвід, ефективна господарська діяльність різних організаційно-правових структур – виробників сільськогосподарської продукції можлива лише за достатнього рівня розвитку сервісних підприємств виробничої та соціальної інфраструктури. Тому у світовій практиці широкого розвитку набуло кооперування у сферах, що надають послуги сільськогосподарським виробникам в організації таких процесів, як збут і переробка виробленої продукції, матеріально-технічне забезпечення й інші види обслуговування виробництва через створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів [5, с. 76].

Світовий досвід свідчить, що кооперативи як форма самоорганізації та самопомоги сільгоспвиробникам з метою зменшення кількості посередників у процесі просування продукції від виробника до споживача, займають вагомe місце в аграрному секторі економіки багатьох країн. Розвиток кооперації є логічним етапом розбудови ринкової економічної системи у сільському господарстві та одним з інфраструктурних елементів комплексного розвитку сільських територій [6, с. 121].

Традиційно у світі існує три основних види кооперативів: споживчі, кредитні та сільськогосподарські. Останні поділяються на виробничі та обслуговуючі.

Зважаючи на неузгодженості окремих норм Законів України «Про сільськогосподарську кооперацію» та податкового кодексу, а також відсутність чітких норм щодо визначення статусу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як неприбуткових організацій, податкові органи прийняли рішення про те, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не можуть бути включені до реєстру неприбуткових організацій і установ, а отже не можуть користуватися податковими преференціями. Адже членами сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу стають сільськогосподарські товаровиробники, і прибутковий статус кооперативу призводить до подвійного оподаткування членів кооперативу.

Нині виникла невідкладна потреба – на державному рівні визначити чітку політику й розуміння щодо соціальної та економічної природи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, їхніх пріоритетних функцій у сфері розвитку агропромислового виробництва та сільських територій, прийняття чіткого порядку визначення податкового статусу та бази оподаткування таких соціально спрямованих суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки.

Відновлення соціальної інфраструктури сільських територій нерозривно пов'язано зі створенням належного економічного підґрунтя. І саме розвиток дрібно- та середньотоварних виробників через об'єднання у сільгоспокооперативи вже підтримали понад 83% опитаних голів сільських і селищних рад України. Таким чином, громада погоджується, що кооперація сприятиме збільшенню доходів селян через зайнятість, створення комфортних умов праці та розвиток інфраструктури.

Ідею об'єднання власників ОСГ у кооперативи підтримують, за даними анкетного опитування, в цілому тільки 5% респондентів. Більше третини респондентів (34,8%) орієнтуються на подальший розвиток взаємодії між ОСГ та великотоварним сільськогосподарським виробництвом.

Дослідженням встановлено, що спільна діяльність фермерів відіграла важливу роль в історії сільського господарства і сільського розвитку Європи. Протягом ХХ ст. спільні дії фермерів у багатьох країнах ЄС сприяли виникненню сільськогосподарських маркетингових кооперативів, що покращило доступ до ринку, збільшило прибутки ферм і регіональну зайнятість.

Нині розвиток сільського господарства країн ЄС супроводжується новими проблемами. Так, фермери поступово втратили контроль над ланцюгами постачання, що зумовлено посиленням впливу роздрібних продавців, а також послабленням і переорієнтацією державної підтримки. Водночас постає невідкладна потреба реагувати на зміни вимог споживачів до безпеки продуктів харчування, якості та привабливості сільської місцевості [7].

Ефективність функціонування кооперативів країн ЄС зумовлена, насамперед, основними принципами їх організації: добровільність і рівноправність партнерів, демократизм в управлінні, право розпоряджатися отриманими доходами, господарська самостійність. Кооператив організовується на власні кошти засновників і банківські кредити, а подальша діяльність здійснюється на принципах самоокупності та самофінансування [8].

Розвиток добровільних селянських кооперативів передбачає вдосконалення переробної та обслуговуючої сфери, торгівлі, чим сприяє зростанню рівня зайнятості сільського населення, покращенню соціального клімату. Однак, незважаючи на очевидні переваги організації добровільних селянських кооперативів, більшість жителів села ще не готові до об'єднання: лише 6,4% селян погодилися б об'єднатися у кооператив із 10–20 надійних господарів, 34,1% респондентів відмовилися б, решта – вагалися з відповіддю. Ще менша кількість жителів села (4,0%) змогли б самостійно організувати такий кооператив, а довірили б його створення фахівцю, наприклад, випускникові аграрного університету – 20,4% опитаних. Цілями об'єднання декількох селянських господарств, на думку учасників анкетного опитування, можуть бути взаємна підтримка односельців у складні моменти (про це свідчать відповіді 29,1% респондентів), взаємна допомога у виробництві сільгосп-продукції (13,7%), реалізація виробленої продукції (7,0%), закупівля кормів, насіння, добрив (5,4%). Третина опитаних (31,1%) стверджують, що в їхньому селі є надійні господарі, з якими можна було б об'єднатися в кооператив, що свідчить про досить розвинену соціальну мережу.

Усупереч деякій пасивності та невизначеності респондентів у судженнях про можливість створення добровільних селянських кооперативів жителі села (понад 50%) в ході опитування досить охоче висловлювали ідеї з приводу того, яку продукцію вигідніше виробляти і реалізовувати, об'єднавши зусилля кількох господарів у їхньому селі. Це така продукція: м'ясо (24,1%), молоко та молочні продукти (16,4%), м'ясо птиці (12,0%), зелень у теплицях (11,7%), зернові (10,7%), яйця (8,4%), квіти (7,0%) [8].

Дослідження порядку функціонування постачальницько-збутових сільськогосподарських споживчих кооперативів виявило ряд недоліків у системі економічних відносин між кооперативами та їх членами: не обумовлюються зобов'язання членів щодо участі в діяльності кооперативу; під час визначення розміру обов'язкового пайового внеску і кооперативних виплат у розрахунок не береться обсяг участі членів у постачальницьких і збутових операціях кооперативу; обрана форма взаєморозрахунків припускає перехід права власності на поставлені засоби виробництва і продукцію, що реалізовується; за розрахунків із членами кооперативу не враховуються терміни подачі заявок на надання послуг і територіальна віддаленість господарств. Наявність перелічених порушень зумовлена відсутністю конкретних механізмів реалізації положень статутів у досліджуваних кооперативах.

Дослідження засвідчують, що успішне функціонування особистих селянських господарств значною мірою залежить від їх відносин із великими сільськогосподарськими підприємствами. Ці відносини можна простежити за характером економічного взаємовпливу і ресурсного забезпечення, раціоналізації структури сільськогосподарського виробництва. Економічно вивірені відносини особистих селянських господарств і великих сільськогосподарських підприємств сприяють підвищенню стійкості економічного розвитку обох партнерів, гарантують надійне обслуговування дрібнотоварного виробництва, а також допомогу транспортними й іншими послугами у збуті заготовленої сільськогосподарської продукції.

Розвиток інтеграційних зв'язків між особистими селянськими господарствами і сільськогосподарськими підприємствами є, на думку власників ОСГ, найважливішим чинником підвищення ефективності ОСГ регіону. Механізм економічної взаємодії особистих селянських і господарств з колективною формою праці ґрунтується на поєднанні інтересів обох сторін (табл. 1).

Таблиця 1 – Соціально-економічні інтереси сільгоспідприємств і власників особистих селянських господарств щодо взаємодії

Інтереси сільськогосподарського підприємства	Інтереси власників особистих селянських господарств
1. Збільшення прибутку підприємства через ефективне використання ресурсів	1. Забезпечення потреб сім'ї у продуктах харчування за допомогою одержання відсутніх ресурсів на вигідних умовах
2. Забезпечення відтворення робочої сили	2. Підвищення рівня життя членів сім'ї
3. Включення в господарський оборот резервів збільшення обсягів виробництва і реалізації виробленої продукції	3. Забезпечення зайнятості членів сім'ї (у т. ч. формування трудових навичок у дітей)

Джерело: складено автором.

Вибіркове обстеження понад 70 особистих селянських господарств отримало такі результати. Основними чинниками, стримуючими зростання виробництва рослинницької продукції, є: відсутність засобів механізації основних технологічних процесів, нерозвиненість системи закупівель виробленої продукції, низький рівень цін на отримувану продукцію.

Близько 40% власників особистих селянських господарств готові утримувати додатково по 1 корові за умови: надання можливості заготівлі необхідної кількості сіна і випасання худоби на пасовищах хоча б середньої якості, а також гарантованої закупівлі хоча б половини виробленого молока. Слід підкреслити, що розвивати молочне скотарство готові тільки ті сім'ї, у яких велика рогата худоба вже є.

Займатися відгодівлею молодняку великої рогатої худоби мають намір лише 29% сімей за умови надання можливості заготівлі в необхідних кількостях зеленого корму і сіна.

Більш привабливим є розвиток свинарства. Понад 65% сімей мають можливість утримувати більше двох свиней за умови, що за оренду кожного земельного паю сільськогосподарське підприємство буде видавати їм не менше 5 ц зерна.

Висновки. Стимулювання розвитку інтеграційної взаємодії сільськогосподарських підприємств і особистих селянських господарств, на нашу думку, має бути одним з основних напрямів державного стимулювання розвитку ОСГ з двох основних причин. По-перше, сільськогосподарські підприємства зацікавлені у створенні умов для відтворення робочої сили на селі. Це забезпечує наявність для них у перспективі трудових ресурсів. По-друге, одним із наслідків підвищення ефективності функціонування ОСГ через їх інтеграцію із сільськогосподарськими підприємствами буде підвищення ефективності виробництва. При цьому, як свідчать результати дослідження, найбільш перспективними є такі форми інтеграції ОСГ із сільськогосподарським підприємством: спільне використання землі для виробництва сільськогосподарської продукції; передача лишків сільськогосподарських угідь в оренду на різних умовах; створення спеціалізованих підрозділів з обслуговування ОСГ сільськогосподарськими підприємствами; передача сільськогосподарським підприємством тварин і кормів у ОСГ для виробництва в них тваринницької продукції на принципах розподілу технологічних операцій і продукції між партнерами; надання послуг і ресурсів із застосуванням схем взаємозаліків (послуга за послугу, продукція за послугу і т. д.).

Зазначимо, що розвиток кооперативних засад у вітчизняному сільському господарстві відбувається в умовах вже існуючої виробничої структури, яку необхідно гнучко пристосовувати під нові правові, економічні й суспільно-політичні норми, щоб забезпечити їх ефективну діяльність та можливість подальшого коригування її з урахуванням вимог ринку.

Оскільки окремі виробничі кооперативи часто не мають достатніх можливостей, щоб самостійно активно діяти на ринку, обґрунтованим є висновок про необхідність створення спеціалізованого збутового кооперативу для безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції. Такий варіант дозволяє об'єднувати сільськогосподарських виробників різних типів, у тому числі фермерські й особисті селянські господарства. Основними особливостями таких об'єднань є: юридично самостійні організації на виробничому рівні (сільськогосподарські кооперативи і т.д.) та у сферах постачання, переробки, збуту (спеціалізовані кооперативи); незалежна управлінська й організаційна структура в усіх сферах, включаючи фінансування й

інвестування, та відповідно незалежне управління зі спільною координацією дій; тісне економічне співробітництво між окремими елементами системи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А.В. Чаянов – М.: Наука, 1991. – 454 с.
2. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К.: Логос, 1999. – С. 33–34.
3. Могильний О. М. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки / О. М. Могильний. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 336–374.
4. Шаарс М. А. Кооперативи: принципи і практика / М. А. Шаарс. – К.: ВОКА, 2008. – 66 с.
5. Варченко О. М. Зарубіжний досвід диверсифікації діяльності маркетингових кооперативів / О. М. Варченко // Вісник аграрної науки. – 2012. – № 1. – С. 74–78.
6. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація : словник–довідник / [авт.-уклад. Р. Я. Корінець]. – Львів : НВФ «Українські технології», 2010. – 160 с.
7. Fulton M. The Changing Landscape of Cooperatives in North America / Fulton M., Hei J., Fairbairn B. – Papers presented at the XIV International Economic History Congress Helsinki, Finland, 21 to 25 August 2006. – P. 32–35.
8. Папцов А. Г. Состояние и тенденции развития сельскохозяйственной кооперации в Европейском Союзе / А. Г. Папцов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2010. – № 6. – С. 431–434.

REFERENCES

1. Chajjanov A.V. Osnovnye idei i formy organizacii sel'skohoz'jajstvennoj kooperacii / A.V. Chajjanov– M.: Nauka, 1991. – 454 s.
2. Zinovchuk V. V. Organizacijni osnovi sil's'kogospodars'kogo kooperativu / V. V. Zinovchuk. – K. : Logos, 1999. – S. 33–34.
3. Mogil'nij O. M. Derzhavne reguljuvannja agrarnogo virobnictva v period transformacii ekonomiki / O. M. Mogil'nij. – K. : IAE UAAN, 2002. – S. 336–374.
4. Shaars M. A. Kooperativi: principii i praktika / M. A. Shaars. – K. : VOKA, 2008. – 66 s.
5. Varchenko O. M. Zarubizhnij dosvid diversifikacii dij'al'nosti marketingovih kooperativiv / O. M. Varchenko // Visnik agrarnoi nauki. – 2012. – № 1. – S. 74–78.
6. Sil's'kogospodars'ka obslugovujucha kooperacija : slovnik–dovidnik / [avt.-uklad. R. Ja. Korinec']. – L'viv : NVF «Ukrain'ski tehnologii», 2010. – 160 s.
7. Fulton M. The Changing Landscape of Cooperatives in North America / Fulton M., Hei J., Fairbairn B. – Papers presented at the XIV International Economic History Congress Helsinki, Finland, 21 to 25 August 2006. – R. 32–35.
8. Papcov A. G. Sostojanie i tendencii razvitija sel'skohoz'jajstvennoj kooperacii v Evropejskom Sojuze / A. G. Papcov // Jekonomika sel'skohoz'jajstvennyh i pererabatyvajushhih predprijatij. – 2010. – № 6. – S. 431–434.

Организационно-экономические основы развития сельскохозяйственной кооперации

А.В. Ищенко, И.В. Свиноус

В статье проанализирован мировой опыт кооперации, результаты которого свидетельствуют, что кооперативы как форма самоорганизации и самопомощи сельхозпроизводителям с целью уменьшения количества посредников в процессе продвижения продукции от производителя к потребителю, занимают важное место в аграрном секторе экономики многих стран. Развитие кооперации является логичным этапом развития рыночной экономической системы в сельском хозяйстве и одним из инфраструктурных элементов комплексного развития сельских территорий.

Ключевые слова: сельскохозяйственные кооперативы, кооперация, эффективность деятельности.

Надійшла 24.03.2014.